

Jordi M. Antolí

Les denominacions de la tarda en català antic i modern¹

Jordi M. Antolí Martínez
Universitat d'Alacant

1. Introducció

En català actual conviuen diversos geosinònims per a designar el concepte TARDA, entès com la 'Part del dia compresa entre el migdia i el vespre' (*DDL*C, s.v. *tarda*). Hi trobem *tarda* (en cat. oriental central, septentrional, Eivissa i l'Alguer, i en cat. nord-occidental), *vesprada* (en valencià i al Matarranya), *horabaixa* (al sud de Mallorca) i *capvespre* (a Menorca i al centre i nord de Mallorca) (*ALDC* 625; Massanell & Torruella, 54-55; *DCVB*, s.v. *tarda*, s.v. *vesprada*, 2, s.v. *horabaixa*, 1b, s.v. *capvespre*, 2). D'altra banda, part d'aquests termes són polisèmics i denominen també el moment del crepuscle: és el cas del *capvespre* o *horabaixa* en cat. oriental (*DCVB*, s.v. *capvespre*, 1, s. v. *horabaixa*, 2a), o de *vesprada* a l'Empordà i Mallorca (*DCVB*, s.v. *vesprada*, 1; Massanell & Torruella, 57-58).

La distribució actual és resultat de l'evolució del sistema del català antic durant el segle XVI i, especialment, durant l'edat moderna. Per això, en aquest estudi –de tipus onomasiològic– pretenem oferir una panoràmica de la distribució territorial i de l'evolució semàntica de les denominacions del concepte TARDA en català antic (segles XII-XVI) i modern (des del segle XVII i fins al 1832), a fi de donar compte de la distribució semàntica i territorial actual.

La lexicografia històrica, del català i de les llengües romàniques, així com la del llatí clàssic i tardà, ja ens ofereixen algunes idees que permeten conèixer quina devia ser la situació en el pas del llatí vulgar al català antic. En concret, en llatí clàssic, els termes específics emprats per a designar les parts del dia són NOX, DIES (referit a la jornada completa, com a hiperònim, o al dia natural, en oposició a la nit; *DLewis&Short* s.v. DIES, γ.2) i VESPER (i, més freqüentment, VESPERA 'the evening, eventide', *DLewis&Short*). Per a precisar, apareixeran els adverbis MANE 'in the morning, early in the morning' (*DLewis&Short*, s.v. MĀNE, II) i l'adverbi i adjectiu SĒRUM 'late time, late hour (of the day or night)' (*DLewis&Short*, s.v. SĒRUM, I.B.2). D'aquest primer estadi passem a un nou sistema en llatí tardà i vulgar en el qual les formes secundàries del llatí clàssic tenen una importància creixent i esdevenen parts del dia diferenciades. D'aquesta manera, a més de la nit, trobem (Bouvier, 360): 1) TEMPUS MATUTINUM o MANE (+ sufix), 2) PO-MERIDIE o TEMPUS (POST) MERIDIANUM, MERIDIANA; i 3) VESPER o SERUM.

Seguint la descripció de Bouvier, en protogal·loromànic, el període temporal posterior al migdia es divideix en una primera part que abraça del migdia a la nit (i que designen els derivats de VESPER), i una segona part (inclosa en l'anterior, com a hipònim) que es refereix al moment en què el sol es pon (i que denominen els derivats de SERUM). Segons el mateix autor, aquest sistema tendirà a simplificar-se i a evitar el joc d'hiperonímia-hiponímia entre SERUM i VESPER: bé amb la desaparició del derivat de SERUM, bé amb la diferenciació de les tres parts del dia (francès: *après-midi*, *soir*, *nuît*; i és el cas també de la major part de l'occità), o, finalment, amb el desplaçament semàntic de 'vespre' cap a la nit i la consegüent substitució

¹ Aquest estudi ha estat desenvolupat al si de l'Institut Superior d'Investigació Cooperativa IVITRA (GVA, ref. ISIC/012/042), i en el marc dels projectes de recerca "Continuación de la Gramática del Catalán Moderno (1601-1834)" (MINECO-FEDER, ref. FFI2015-69694-P), PT 2012-S04-MARTINES, IEC1-15X, PR2015-S04-MARTINES, VIGROB-125, i del Grup d'Investigació en Tecnologia Educativa en Història de la Cultura, Diacronia lingüística i Traducció (Universitat d'Alacant [Ref. GITE-09009-UA]).

de NOCTE. Tot aquest procés de reestructuració en la llengua antiga, al capdavant, es pot explicar pel fet que “le gallo-roman ne semble pas avoir eu de termes spécifiques d'une grande vitalité pour désigner l'«après-midi»: (POST) MERIDIANUM a été peu utilisé et *après-midi* est de création récente, post-médiévale” (Bouvier, 361).

La distribució anterior permet contextualitzar la situació del cat. antic, llengua en la qual trobem la distinció entre els conceptes de TARDA, VESPRE i NIT (com en francès i en la major part de l'occità), i en la qual, a més, trobem termes diversos, de poca vitalitat, per a designar la tarda. En aquest estudi hem partit d'un buidatge de corpus i de les obres lexicogràfiques per a identificar els termes objecte d'estudi: d'una banda, ens han interessat les denominacions que designen el moment posterior al migdia: *après/després dinar* i *après/passat/després de migjorn/migdia*; i, d'altra banda, són rellevants algunes de les denominacions que designen les darreres hores del dia: *hora tarda*, *tarda*, *tard*, *vesprada* i *vespre*. Queden per a un estudi posterior les formes *capvespre* (i variants) i *hora baixa*; aquestes denominacions, pròpies de Mallorca i de Menorca per a designar la tarda, pel fet de presentar una extensió tan reduïda, són molt poc freqüents al nostre corpus i no s'hi ha pogut fer un estudi suficient.

En les pàgines que segueixen presentarem la metodologia que s'ha fet servir en l'estudi semàntic i en diacronia dels termes presentats anteriorment (§2). Tot seguit, es mostren els resultats –qualitatius i quantitatius– obtinguts del buidatge del corpus i de les obres lexicogràfiques consultades, de cadascun dels termes objecte d'estudi (§3). I, finalment, es fa la discussió dels resultats i s'extrauen les conclusions principals de l'estudi (§4).

2. Metodologia

Des d'una perspectiva metodològica, i atès que aquest és un estudi que focalitza l'ús en l'aproximació al fet lingüístic, fonamentarem les hipòtesis en mostres reals de la llengua antiga i moderna. La mostra de casos estudiats prové dels corpus lingüístics informatitzats disponibles: el *Corpus Informatitzat de la Gramàtica del Català Antic* (CIGCA) i el *Corpus Informatitzat de la Gramàtica del Català Modern* (CIGCMod) (vegeu, sobre les característiques dels corpus, Martines i Sánchez; Antolí Martínez 2018). D'altra banda, s'ha tingut en compte les obres lexicogràfiques de referència del català antic i modern (*DECat*, *DCVB*, *VFarauo*, *D'Aguiló*), i, per al contrast amb les altres llengües romàniques, s'ha fet ús dels diccionaris històrics de referència (*Lexique Roman*, *DCECH*, *DLevy*, *DMF*, entre d'altres) i, puntualment, dels corpus disponibles.

La categorització de les parts del dia en diacronia presenta una dificultat metodològica destacable: per la natura mateixa de realitat estudiada –la percepció humana del temps–, és difícil objectivar-ne el referent perquè no hi ha límits clars entre les categories, més encara si es té en compte la variació estacional que s'esdevé en la durada de les diferents parts del dia, amb la variació de les hores de sol; i perquè el referent és abstracte i, doncs, sense informació contextual és difícil determinar-ne l'extensió semàntica.

Per a resoldre aquestes dificultats, en aquest article hem optat per aïllar i estudiar, del corpus d'exemples, aquells casos en què la referència a la part del dia apareix contextualitzada mitjançant una referència horària. D'aquesta manera, es pot situar temporalment una referència en relació a l'altra. És important remarcar que els sistemes de mesurar el temps en la llengua antiga i, en menor mesura, moderna, són molt diversos i no tenen el mateix grau de precisió. Així, doncs, hem optat per fer un estudi quantitatiu de l'extensió semàntica dels termes partint de les referències a hores iguals europees (que comencen a ser habituals des del s. XV), mentre que fem una anàlisi qualitativa de les referències a hores aproximades, a hores antigues, canòniques o itàliques, bé per ser vagues, bé perquè varien durant l'any i això complica l'estudi (veg., com a panorama introductori, Olivares; inclou una aproximació a l'ús dels sistemes horaris en cat. antic).

Aquesta manera de determinar l'extensió semàntica dels termes és coherent, dins del marc de la Lingüística Cognitiva, amb la Teoria del Prototip, en la formulació que en fa Geeraerts (1997, 2016). Segons aquesta proposta, les categories semàntiques es defineixen en termes de prototipicitat tant en la intensió com en l'extensió; prenent aquesta segona perspectiva, ens permet entendre que es donen diferències de rellevància entre els membres d'una categoria (és a dir, hi ha una gradació que va dels elements prototípics als perifèrics) i absència de límits clars. La quantificació que obtenim a partir de les dades del corpus, doncs, ens permet definir el prototip i la perifèria de la categoria, alhora que en diacronia podem observar les evolucions de tots dos elements. Aquesta formalització de l'estudi reflecteix adequadament la idea que la polisèmia “la entendemos como el proceso de transformaciones de un prototipo en continua sistematización” (Cifuentes, 117). Finalment, quant a l'explicació que es fa d'aquestes transformacions del prototip, apliquem la Teoria de la Inferència Invitada del Canvi Semàntic de Traugott (TIICS; Traugott) i el concepte de canvi construccional de Traugott i Trousdale.

3. Resultats

En aquest apartat mostrarem els resultats obtinguts del buidatge dels corpus informatitzats de referència en aquest estudi, el CIGCA i el CIGCMod. Aquesta revisió es farà de forma individualitzada per a cadascun dels termes estudiats: *aprés/passat/després de migjorn/migdia* (§ 3.1), *aprés/després dinar* (§ 3.2), *hora tarda* (§ 3.3), *tarda* (§ 3.4), *tard* (§ 3.5), *vesprada* (§ 3.6) i *vespre* (§ 3.7).

3.1. *Aprés/passat/després de migjorn/migdia*

Des d'una perspectiva formal, val a dir que des dels primers casos trobem l'alternança entre *aprés* i *passat*, amb un cert avantatge del primer sobre el segon fins al s. XVII; els pocs casos del s. XVIII i XIX presenten el participi *passat* i el manlleu *después*. L'adverbi *després* apareix al s. XVIIb i sols es troba puntualment.

Quant a la denominació de l'hora en què el Sol passa pel meridià, en cat. antic trobem *migjorn* i *migdia*, alternats arreu del domini lingüístic. El corpus presenta una mostra similar de tots dos termes en la llengua antiga, i ens obliga a matisar Coromines, quan diu que “Com a nom de l'hora, ha tingut *migjorn* molt poc ús en català: *migdia* és el que s'ha dit sempre i pertot en català en aquest sentit. L'ús de *migjorn* amb aquest valor es limita [...] a algun text antic, únic important el cas del Curial” (DECat V, 672). Es poden trobar alternats, fins i tot, en una mateix text:

- 1 a. [...] e-l divenres, entre **mig jorn** e hora nona, fo eclipsis major que anch hom vis [...]. (*Llibre dels fets del rei en Jaume* [XIIIa], 253, 10)
- b. [...] lo digmenge a hora de **mig dia** vench ·i· sarrahí qui havia nom Alí [...]. (*Llibre dels fets del rei en Jaume* [XIIIa], 70, 21)
- c. Dit dia a **mitg jorn** arribaren dos bergantins mallorquins [...]. (*Dietari de Jeroni Pujades (I)* [XVIIa], 210, 13)
- d. [...] no sien gosats comprar per si ni per interposada persona dia de dimarts ningun gènere de mercaderia per obs de tornar a vendre aquella ans de tocar **mig jorn** sots pena de sexanta sous [...]. (*Albalat i son siti* [XVIIIa], 288, 12)

Els termes *migjorn* i *migdia* són sinònims totals, com es pot concloure de les franges horàries que abracen i de la distribució similar del prototip:

Hora	migjorn	%	migdia	%	total	%
9	1	1,10	0	0,00	1	0,73
10	2	2,20	1	2,17	3	2,19
11	22	24,18	7	15,22	29	21,17
12	42	46,15	23	50,00	65	47,45
13	22	24,18	12	26,09	34	24,82
14	1	1,10	2	4,35	3	2,19
15	0	0,00	1	2,17	1	0,73
16	1	1,10	0	0	1	0,73
Total	91	100,00	46	100,00	137	100

Codi de colors: 0,1-0,9%, 1-9%, 10-19%, 20-29%, <30%

Figura 1. Extensió semàntica de *migjorn/migdia* en cat. antic i modern

En cat. modern esdevindran sinònims territorials: *migdia* s'imposarà en cat. general i *migjorn* perviurà (alternat amb *migdia*) en val. central i meridional. Aquesta distribució perviurà fins al s. XX, com constata el *DCVB* (s.v. *migjorn*, 1; el testimonia a “Xàtiva, Albaida, Muro del Comtat, Costera de Ranes, Alcoi, Castalla, Monnòver”) i el *DECat* (V, 672). Aquesta observació és coherent amb les dades del CIGCMod; al s. XVIIa trobem els darrers exemples no valencians en el *Dietari de Jeroni Pujades* (exemple 1C); des de llavors els casos corresponen exclusivament al valencià central o meridional (exemple 1D).

Partint de la referència al *migjorn/migdia*, deriven les parts del dia *ans/abans de migjorn* i *apréss/passat/després de migjorn*. En aquest estudi ens centrarem en la segona, que se superposa semànticament a la *vesprada/tarda* i que s'origina en paral·lel a l'equivalent francès *après-midi* (*DMF*, s.v. *midi*, 3, *après midi*), denominació que designa la ‘Partie de la journée comprise entre le repas de midi et le repas du soir.’ (*TLFI*, s.v. *après-midi*). A diferència del francès, en català aquesta locució no arribarà a substantivar-se.

A l'igual que en el cas del francès, llengua en la qual el terme és de “création récente, post-médiévale” (Bouvier, 361), els primers casos en català els trobem durant la primera meitat del segle XIVa; però no es difondrà fins al s. XV, en textos valencians i del Principat de natura juridicoadministrativa:

- 2 a. Durà aquesta batalla del matí, com lo sol exia, fins a tres hores **passat migdia**. (*Tirant lo Blanch* [XVb], 678, 4)
- b. En aquest dia, entre una e dues hores **après migjorn**, passà d'esta vida lo honorable en Matheu Dezvall (*Dietaris de la Generalitat de Catalunya I* [XVa], 109b, l. 20)

Entre els s. XVa-XVIa, experimentarà un creixement sostingut en l'ús; la segona meitat del s. XVI i la primera del XVII comportaran un lleuger retrocés en l'ús, que s'imposarà durant el s. XVIIb i el s. XVIII.

Taula 1. Evolució de *après/passat/després de migjorn/migdia*, en freqüències absolutes (f_i) i relatives (h_i)

Període	f_i	h_i
XIVa	3	0,0000032
XIVb	0	0
XVa	35	0,0000239
XVb	61	0,0000321
XVIa	47	0,0000632
XVib	40	0,0000453
XVIIa	62	0,0000305
XVIIb	0	0
XVIIIa	4	0,0000026
XVIIIb	3	0,0000028
1800-1832	6	0,0000283

Hora	s. XV		s. XVI		s. XVII		s. XVIII		1800-1832	
	Total	%	Total	%	Total	%	Total	%	Total	%
12			1	1,30					4	80
13	10	13,89	11	14,29	17	33,33			1	20
14	24	33,33	25	32,47	17	33,33	4	100		
15	9	12,5	17	22,08	12	23,53				
16	16	22,22	7	9,09	4	7,84				
17	5	6,94	7	9,09	1	1,96				
18	3	4,17	6	7,79						
19	2	2,78	1	1,30						
20	2	2,78								
21	1	1,39	2	2,60						
22										
Total	72	100	77	100	51	100	4	100	5	100

Codi de colors: 0,1-0,9%, 1-9,9%, 10-19,9%, 20-29,9%, <30%

Figura 2. Extensió semàntica de *après/passat/després de migjorn/migdia* en cat. antic i modern

Com mostra la Figura 2, durant el segle XV, el període de temps que designa la construcció coincideix amb el que posteriorment cobriran els termes *tarda* i *vesprada*: la franja temporal que comença després de l'àpat del dinar i que acaba amb el sopar a la nit o amb l'hora de dormir. D'altra banda, d'acord amb les freqüències d'aparició, prototípicament s'aplica al període que va de les 13 a les 16 h. Si s'observa la tendència en diacronia, paral·lelament s'esdevenen:

- Una caiguda en l'ús de la construcció molt brusca des del s. XVII, que fa que des del s. XVIII siga molt estranya.
- Un desplaçament semàntic de la locució, que passa de designar l'espai temporal que hi ha entre migdia i la posta de sol (s. XV i XVI), a denotar exclusivament les hores immediatament posteriors al migdia (13-15 h.) des del s. XVII.

- c) Un desplaçament del prototip: si bé és cert que no es pot valorar amb detall l'evolució durant els s. XVIII i XIX, per com és de reduïda la mostra, sí que s'observa que entre els s. XV i XVII el prototip des desplaça a les 13-15 h. Això comporta que guanyen pes les 13 h. i en perden les 16 h.

Finalment, cal fer notar que la major part dels casos de la construcció apareixen especificant una referència horària (74% en el cas de *après/passat/després migdia* i 83% en el cas de *après/passat/després de migjorn*).

3. En aquest dia, entre una e dues hores **après migjorn**, passà d'esta vida lo honorable en Matheu Dezvall [...]. (*Dietaris de la Generalitat de Catalunya I* [XVa], 109b, 20)

3.2. *Aprés/després dinar*

Aquesta locució pren com a moment de referència l'esdeveniment del dinar i, doncs, com a situacional és sinònima de *après/passat/després de migjorn/migdia*. Sorgeix, com aquella, en la primera meitat del segle XIV i presenta una evolució paral·lela a la descrita en § 3.1.

Taula 2. Evolució de *après/després dinar*, en freqüències absolutes (f_i) i relatives (h_i)

Període	f_i	h_i
XIVa	1	0,0000011
XIVb	3	0,0000023
XVa	52	0,0000355
XVb	103	0,0000542
XVIa	69	0,0000929
XVib	127	0,0001440
XVIIa	175	0,0000861
XVIIb	3	0,0000028
Total	533	0,0000515

D'acord amb la Taula 2, observem un creixement sostingut des del s. XIVa, moment en què trobem el primer cas, i fins al s. XVib, període en què trobem la màxima freqüència relativa ($h_i=0,0001440$). Des d'aquest moment, s'hi esdevé un decreixement, lleuger durant el XVIIa, molt brusc durant el XVIIb. La locució se substantiva durant la primera meitat del s. XV, a partir del SPrep (exemple 4A) o del SN (exemple 4B).

- 4 a. E axí mateix fou ordonat en lo dit Consell, que los dits honorables consellers, ensemps ab los pròmens demunt dits qui han haver gramalles, **lo daprès dinar** anassen visitar lo dit rey de Navarra (*Llibre de les Solemnitats de Barcelona I* [XVa], 68, 4)
- b. [...] e fou delliberat que aquell die mateix **lo après dinar**, fos celebrat Consell de cent jurats [...]. (*Llibre de les Solemnitats de Barcelona I* [XVa], 90, 14)

Des d'una perspectiva semàntica, la lexicografia històrica ja ha donat testimoni d'aquesta construcció i l'ha definida com 'l'estona que segueix al dinar; les primeres hores de la tarda' (DCVB, s.v. *dinar*, II, 1, *Aprés dinar* o *Després dinar*). Les dades de corpus avalen, en part, aquesta definició:

Hora	s. XV		s. XVI		s. XVII		s. XVIII		1800-1832	
	Total	%	Total	%	Total	%	Total	%	Total	%
12										
13	1	7,1	3	4,8	8	27,6				
14	3	21,4	5	7,9	5	17,2				
15	1	7,1	9	14,3	11	37,9				
16	4	28,6	23	36,5	4	13,8				
17	2	14,3	11	17,5						
18	2	14,3	6	9,5	1	3,4				
19	1	7,7	3	4,8						
20			3	4,8						
21										
Total	13	100	63	100,0	29	100	0	-	0	-

Codi de colors: 0,1-0,9%, 1-9,9%, 10-19,9%, 20-29,9%, <30%

Figura 3. Extensió semàntica de *aprés/després dinar* en cat. antic i modern

Com mostra la Figura 3, i de manera semblant al que s'ha dit en § 3.1, durant els s. XV i XVI, la locució denomina un període de temps que abraça des del migdia fins a les 19 h. o les 20 h., i que té el prototip a les 16 h. Aquesta situació canvia al s. XVII:

- Hi ha un desplaçament semàntic cap a les hores immediates de després de dinar, de manera que passa de denotar la franja horària de 13 a 20 h., a expressar el període de 13 a 16 h.
- El prototip s'avança de les 16 a les 15 h.
- Hi ha una caiguda molt brusca en l'ús durant la segona meitat del segle, la qual comportarà la desaparició de l'expressió ja en el s. XVIII.

3.3. Hora tarda

Troblem en un primer moment la construcció com a col·locació o en una oració copulativa, amb el significat '[Hora] avançada del dia' (*DDLC*, s.v. *tard*, 2). Aquest valor no es refereix a un moment concret del dia, sinó que té un valor anafòric i s'interpreta contextualment. Així, doncs, pot referir-se a l'hora de dinar (exemple 5A), a mitjan vesprada ('hora nona'; exemple 5B) o després de sopar (exemple 5C).

- E ·I· dia, con él tengués son camín al monestir, ·I· viandan se compayà ab él, qui portava què menjar. E, con **fos hora tarda**, él li dix: "Frare, dinem-nos, per tal que no defaliam en lo camín." (*Diàlegs de sant Gregori* [XIIIb], 57, 13)
 - [...] e enaprés que lo dit Jacmet hagués menyada ·I_na· pocha de la carn del dit servo, a **ora tarda**, so és ... ans d'ora nona, lo dit Jacmet ac odi de gitar e gità per bocha, e so que gitava era tot blau [...]. (*Clams i crims a la València medieval I* [XIIIb], 60, 24)
 - E, quant la nit s'acostà, ensems preseren vianda; e, con encare seguessen a taula, e, entre sanctes paraules, la **hora tarda** s'alongàs, la sancta sor lo pregà que no·s partís d'ela aquela nit, per tal que parlassen dels gogs de l'altra vida entrò lo matín. (*Diàlegs de sant Gregori* [XIIIb], 72, 22)

D'aquest valor primer, i fruit d'una inferència invitada a partir del context més freqüent, la col·locació anterior s'especialitzarà i donarà lloc a una locució amb el significat 'cap al tard, fosquejant o ja de nit' (*DCVB*, s.v. *hora*, *hora tarda*) durant el s. XV, moment en què apareix el darrer exemple (valencià) en què contextualment es pot situar l'acció en un altre moment del dia (abans de dinar):

- 6 Aprés que lo consell fon tengut e ordenats los capítols, foren publicats generalment per los sobredits reys d'armes e erauts. E era ja **hora tarda**, lo rey se levà ab tots los stats e anaren-se a dinar. E dites vespres, lo rey ab tots los stats, de continent, ab molts ministrés, anam hon staven los ·XXVI· cavallers elets per fer les armes (*Tirant lo Blanch* [XVb], 222, 4)

Llevat el cas anterior, des del s. XV els exemples situen temporalment els esdeveniments durant el vespre o a les darreres hores del dia. Sovint la construcció apareix acompanyada d'una altra referència temporal que ha permès situar-la més concretament en la nit (11 casos), a boqueta de nit (8 casos), després de migdia (4 casos) i després de l'oració de vespres (1 cas). Això coincideix amb la definició del *DCVB* de la locució (exemples 7A i 7B).

- 7 a. Divenres, a ·XIII· de nohembre ·MCCCCLXI·, la senyora reyna e lo senyor infant don Fferrando, primogènit, venits de Aragó, entraren gran hora de nit a Valldonzella, e aquí prengueren posada. E no·ls isqueren Consellers ne Deputats axí com és acostumat, per ço com los dits senyor e senyora vengueren molt cuytats e **hora tarda** e captada que algú no·n sabé res. (*Dietari o Llibre de jornades* [XVb], 156, 16)
- b. Sucseí tanbé que, posan-se casi de nit, a **ora tarda**, de un puesto y·n altre, molts moriscos y mores, [que n']avien tengut notícia, se posaren en celada. (*La relació verdadera de Maximilià Cerdà de Tallada* [XVIIa], 53, 30)

El moment de màxima vitalitat de la construcció seran els s. XV-XVI (81 exemples); se'n troben exemples arreu del domini lingüístic. Les darreres mostres que tenim provenen del cat. oriental central i del tortosí, durant el s. XVIII.

Taula 3. Evolució de *hora tarda*, en freqüències absolutes (f_i) i relatives (h_i)

Segle	f_i	h_i
XIII	5	0,0000052
XIV	0	0
XV	41	0,0000121
XVI	19	0,0000116
XVII	13	0,0000042
XVIII	3	0,0000011

3.4. *Tard*

Com en el cas de *hora tarda*, l'interès més gran del substantiu *tard* és la possibilitat, exposada per Coromines, que es trobe en l'origen de *tarda* (*DECat* VIII, 307b). En realitat, però, d'acord amb les dades dels corpus, els primers testimonis d'aquest terme (s. XVIb; exemples 8A i 8B; Taula 4) són aproximadament mig segle posteriors a la primera mostra de *tarda* (s. XVIa).

- 8 a. [...] fins a les hores que sie acabat de celebrar dit aniversari quiscun dia de assí enllà tres vegades, so és, de matí, mig jorn y al **tard**, fassen tocar les campanes de la Seu y de les sglésies parrochials [...]. (*Llibre de les Solemnitats de Barcelona VI* [XVIb], 23, 6)

b. Féu dita Vera Creu monsenyor Pera Lloran, argenter. Morí dit bisbe a 19 de setembre 1629, a mitjanit, y dit dia morí també a les sinch ores del **tart** lo canonge Bernat Comes, doctor en theologia. (*Diari de Jeroni Cros* [XVIIa], 222, 22)

Taula 4. Evolució de *tard*, en freqüències absolutes (f_i) i relatives (h_i)

Període	f_i	h_i
XVIb	4	0,0000045
XVIIa	23	0,0000113
XVIIb	2	0,0000018
XVIIIa	3	0,0000019
XVIIIb	0	0
XIXa	1	0,0000047

Es tracta d'una solució pròpia del cat. central i septentrional; generalment apareix en el SPrep situacional *al tard* (en paral·lel a *a la tarda*) i molt rarament es presenta acompanyant referència d'hores iguals. Cal fer notar que apareix fonamentalment en dietaris i epistolaris privats, mentre que és un terme estrany en llenguatge cancelleresc (3 casos). Potser és una forma pròpia d'un registre col·loquial, la qual cosa podria explicar que la mostra de què disposem no reflectisca el pes que realment devia tenir en la llengua parlada.

Finalment, val a dir que la loc. *cap al tard*, viva en cat. actual ('cap a l'acabament del dia, quan s'acosta la fosca de la nit' *DCVB*, s.v. *tard*, I.4, *cap al tard*; *DDLC*, s.v. *tard*, *cap al tard*), sols la trobem al s. XIX (exemple 9):

- 9 Y anaren reculant cap aball y fent vondància de foch als paizans lo canó dels paizans los va descarregar 9 tiros a fins que baren ser prou apartats del tiro del canó y quant lo francesus foren al Pagu allí se furmaren, y baren fer foch y canunadas que també tiraben fins **cap al tart**, però no mataren ningun paizà de allí estant que se pogués dir. (*El dietari sobre la Guerra del Francès* [XIXa], 171, 39)

Des d'una perspectiva semàntica, comparteix significat amb *hora tarda*, com demostra el fet que contextualment aparega juntament amb les referències horàries aproximades següents: a boqueta de nit (5), abans de l'oració de l'Ave Maria (2), abans de completes (1) o després de sopar (1 cas, juliol).

3.5. *Tarda*

L'origen de *tarda* (entès com a substantiu que denomina la part del dia que comprén del migdia al vespre) és una qüestió discutida. La hipòtesi més difosa és que es tracta d'un manlleu del castellà (*tarde*); aquesta proposta fou formulada per Francesc de Borja Moll al *DCVB* i seguida per filòlegs com Enric Valor (181, n. 5) o Germà Colón (38). Són tres els arguments que per a Moll sustenten aquesta hipòtesi: a) el català occidental pronúncia *tarde* (amb *e* tancada) o *tardi* (a Pont de Suert i Benavarri), la qual cosa contradiu la possible evolució partint de la locució *hora tarda* (*DCVB*, s.v. *tarda*); b) l'extensió territorial del mot és limitada, i no s'ha imposat a Mallorca ni Menorca, ni a València. I c) l'existència de la salutació tradicional *bones tardes*, un calc clar del castellà.

Aquesta proposta ha estat discutida per Joan Coromines (*DECat* VIII, 307b-308b), en contra de l'opinió que expressa ell mateix al *DCECH* (s.v. *tardar*). Al *DECat*, Coromines no nega d'entrada la possible interferència del castellà *tarde*, sinó que qüestiona que l'origen de *tarda* siga castellà; aquesta novetat degué evolucionar, segons ell, de les formes genuïnes *hora tarda* i *tard*, de les quals ja hem parlat (§ 3.3 i § 3.4). La seua hipòtesi troba suport, entre d'altres arguments, en el fet que els primers casos que testimonia de *tarda* són rossellonesos o

que, des d'una perspectiva diacrònica, la desaparició de *tard* i de *hora tarda* s'esdevé en el mateix moment que es testimonia *tarda*.

En un altre lloc (Antolí Martínez en premsa) ja hem exposat que les dades del *CIGCMod* avalen, amb matisos, la proposta de Coromines al *DECat*. D'una banda, les dades de corpus confirmen que, com ja avançaven els diccionaris històrics del català, *tarda* és una novetat recent, del s. XVIa. És significatiu remarcar que, com bé assenyala Coromines, en un primer moment (durant el s. XVII), el mot és molt més freqüent en cat. oriental septentrional ($h_i=0,000572$) i central ($h_i=0,000469$) que en la resta de les varietats. Es pot concloure, doncs, que es tracta d'una novetat que s'origina en el cat. oriental peninsular.

Taula 5. Casos (freqüències absolutes, f_i ; i relatives, h_i) en diacronia i atenent la variació territorial

Varietat territorial	s. XVI	s. XVII		s. XVIII		s. XIX	
	f_i	f_i	h_i	f_i	h_i	f_i	h_i
OR:C	14	640	0,000469	784	0,000552	225	0,001373
OR:S	1	70	0,000572	0	0	0	0
OR:B	0	2	0,000014	14	0,000084	0	0
OR:A	0	1	0,000025	3	0,000056	0	0
OC:NO	1	7	0,000024	21	0,000116	0	0
OC:V	0	1	0,000001	6	0,000008	1	0,000031
CAT	11	0	0	0	0	0	-
Total	27	721	0,000233	828	0,000321	226	0,001068

En segon lloc, les dades mostren també que des d'un primer moment coexisteixen les solucions *tarda* i *tarde*, fet que s'ha pres com a argument a favor de la hipòtesi de la interferència del castellà. Això no obstant, si s'observen les dades amb detall, es pot concloure que: *a*) la forma *tarde* guanya presència en diacronia (successivament representa el 3,7%, 3,47%, 19% i 36,16% del conjunt de la mostra), i creix especialment en cat. oriental central (on passa de ser el 7,14% de la mostra durant el s. XVI al 33,75 durant el s. XIX). En canvi, és la solució majoritària, des d'un primer moment, en la resta de varietats territorials (a excepció del cat. septentrional). Aquestes dades ens han permès argumentar que *tarda* és una solució genuïna en cat. oriental peninsular, que deriva de *hora tarda* i, doncs, es representa amb el morfema del femení singular *-a*. La pronúncia netra de la vocal, juntament amb la interferència de l'espanyol, degué afavorir la reinterpretació del mot i que es difongués la representació gràfica amb *-e*. Una situació diferent és la del català nord-occidental, de les Illes Balears o dels pocs casos valencians; el fet que majoritàriament s'escriu *tarde*, juntament amb el fet que és un mot de poca vitalitat en aquelles varietats, ens convida a pensar que podria tractar-se, ara sí, d'un castellanisme.

L'anàlisi semàntica del mot també ofereix dades significatives sobre el seu origen (Figura 4): *a*) s'observa un desplaçament del prototip del mot, que passa de les 19 h. durant el s. XVI a les 16 h. durant els s. XVII i XVIII, i entre les 14 i les 16 h. durant el primer terç del s. XIX; *b*) del pas del segle XVII al s. XIX es constata també l'ampliació de l'expansió del mot cap a les hores immediatament posteriors al migdia; però les dades també mostren que *c*) *tarda* deixa de designar les primeres hores de la nit, fet que era possible durant el s. XVI i la primera meitat del XVII.

Hora	s. XVIb	s. XVIIa	s. XVIIb	s. XVIIIa	s. XVIIIb	s. XIXa
13:00		2 0,72	1 2,38	3 1,91	5 2,94	7 10,29
14:00		29 10,47	6 14,29	17 10,83	17 10	16 23,53
15:00	1 7,69	52 18,77	10 23,81	34 21,66	33 19,41	13 19,12
16:00	1 7,69	90 32,49	13 30,95	51 32,48	50 29,41	15 22,06
17:00	2 15,38	40 14,44	6 14,29	35 22,29	32 18,82	7 10,29
18:00	2 15,38	31 11,19	3 7,14	11 7,01	24 14,12	6 8,82
19:00	4 30,76	15 5,42	2 4,76	6 3,82	6 3,53	3 4,41
20:00	2 15,38	11 3,97			2 1,17	1 1,47
21:00	1 7,69	4 1,44			1 0,58	
22:00	1 7,69	2 0,72	1 2,38			
23:00		1 0,36				

Codi de colors: 0,1-0,9%, 1-9%, 10-19%, 20-29%, <30%

Figura 4. Extensió semàntica de *tarda/tarde* en cat. antic i modern

Tot plegat ens fa pensar que *tarda* és una solució genuïna en cat. oriental peninsular, que evoluciona de *hora tarda*. D'aquesta manera, durant el s. XVI, la locució i el substantiu són sinònims i designen les darreres hores del dia (com mostra la Figura 4). Ara bé, el desplaçament semàntic tan brusc que s'observa del pas del s. XVIb al s. XVIIb sols es pot explicar per una interferència de l'espanyol *tarde*, que comporta la reanàlisi semàntica de *tarda*.

Finalment, hem considerat significatiu aïllar els casos en què *tarda* especifica una referència horària com a CN. Com mostra la Taula 6, en el període s. XVIb-XVIIa aquesta funció és la majoritària.

Taula 6. Casos de *tarda/tarde* en diacronia classificats segons la funció que realitzen

Període cronològic	Altres		CN		Total
	f _i	%	f _i	%	
XVIa	6	100	0	0	6
XVIb	7	33,33	14	66,67	21
XVIIa	255	47,93	277	52,07	532
XVIIb	147	77,78	42	22,22	189
XVIIIa	278	63,91	157	36,09	435
XVIIIb	223	56,74	170	43,26	393
XIXa	158	69,91	68	30,09	226
Total	1074	59,60	728	40,40	1802

3.6. *Vesprada*

Els diccionaris històrics del català coincideixen a considerar que en la llengua antiga el terme *vesprada* és sinònim de *vespre*, és a dir: l'«espai de temps comprès des de l'encesa de llums fins a l'hora de sopar o d'anar a dormir» (TGriera, s.v. *vesprada*, 1), l'«hora intermitja entre la llum i la fosca, l'hora després del sol post fins a entrada de fosc» (DAguiló, s.v. *vesprada*), «Vespre, primeres hores de la nit» (VFaraudo, s.v. *vesprada*), «les primeres hores de la nit» (DCVB, s.v. *vesprada*, 1; veg. també el DECcat, IX, 187b). Així ho testimonia a les

acaballes del s. XV el *Liber Elegantiarum* de Joan Esteve: ‘In crepusculo. Ante tenebras. Ante nocte’ (*LEleg*, s.v. *en la vesprada*, p. 157), ‘inclinante die’ (*LEleg*, s.v. *en la vesprada*, p. 159), ‘crepusculum dicitur, lux dubia’ (*LEleg*, s.v. *la vesprada*, p. 209).

El mot presenta continuïtat a l'altra banda dels Pirineus, en occità; *vesprada* es coneix tant en la llengua antiga, amb el valor ‘soirée. soir, veillée’ (c.f. *Lexique Roman*, DLevy, DOM; s.v. *vesprada*), com en l'actual (*DGLO*, s.v. *vesprada* ‘1. après-midi, 2. soirée’; *DCatalauna*, s.v. *vesprada*, ‘serada; velhada’). Concretament, es testimonia als departaments occitans – limítrofs– d’Ardecha, l’Alt Loira i Losera com a equivalent del fr. ‘soir’ i ‘après-midi’ (*Atlas Linguistique du Massif Central-ALMC*; apud *THESOC*), i sols som a sinònim del fr. ‘après-midi’ en els parlars gascons fronterers amb el català dels departaments i amb l’aragonès d’Arieja, Alta Garona i dels Alts Pirineus (*Atlas Linguistique de la Gascogne-ALG*; apud *THESOC*).

Si atenem les dades de corpus, el primer dels casos del mot que hem trobat en cat., del *Llibre dels Fets* de Jaume I, és coherent amb la descripció de les fonts lexicogràfiques i manté una continuïtat amb les dades de l’occ. antic; hauríem d’interpretar ‘vesprada’ com a sinònim de ‘vespre’:

- 10 E aquela **vesprada** fo emprès que al matí fos cort general, e que respondrien els primers per tal que anagassen la clerecia e ls ciutadans. E enviam pels richs hòmens a l’arquibisbe e als abats e als bisbes, que fossen denant nós al matí per fer a nós la resposta. E, quan vench al matí, celebrades les misses matinals, tuyt vengren a la cort [...]. (*Llibre dels fets del rei en Jaume* [XIIIb], 29, 22)

Cal observar que en aquest cas, com en bona part de la mostra del cat. antic, el mot s’usa en un context en què aquesta part del dia es defineix en relació amb el matí o el dia següents: es tracta de la vespra de la batalla (exemple 11A), de la partida (11B) o de parar el setge (11C):

- 11 a. [Preparatius per a la batalla] Axí que aquella **vesprada** agren gran refrescament de carn, et de pa et de vi et de fruytes; que de les gracioses terres de Sicília és aquella de Xicle. Et levaren cascuns de l’aigua, que és de les bones aygües et de les sanes del món. [...]. Et com tots agueren sopat et levada aygua, l’amirayl preycà·ls e·ls dix moltes bones paraules [...]. (*Crònica de Ramon Muntaner* [XIVb], 46, 2)
 b. Curial se n’anà a son ostal, e aquella **vesprada** mes en orde totes les sues coses, a fi que per lo matí pogués partir. (*Curial e Güelfa* [XVa], 372, 6)
 c. E aquí havem alogat anit passada ab intenció de partir e posar lo sege vuy. Per lo matí, per tal que lo riu és crescut, no som poguts passar e som aturats ací, però de continent sta **vesprada** passarem sols per alojar dellà lo riu, e demà per lo matí ab l’ajuda de Déu posarem lo siti [...]. (*Epistolari de Ferran I d’Antequera* [XVa], 18, 13)

En general, s’entenia com la darrera part útil del dia, l’extrem de la part diürna de la jornada (en oposició a la matinada), prèvia a sopar i a dormir:

- 12 a. A-y encara altra seynnal de pestilència esdevenidora, ço és a saber, can en l’èer ha molt sovén gran diversitat axí que adés fa calor mortal, e tantost après hó en l’endemà fa gran fret, hó en ·I· dia meseix les matinades són fredes e les **vesprades** caldes hó per lo contrari. (*Regiment de preservació de la pestilència* [XIVb], 59, 73)
 b. Fonch tan gran la batalla, e tant fort, que durà de les nou ores de matí fins en la **vesprada**, que los sarts donaren a fogir. (*Sumari d’Espanya* [XVb], 148, 21)
 c. Tota aquella **vesprada**, no·s parlà sinó dels cavallers dels scuts negres, e no n’i

havia degú qui assajàs a dir qual d'ells era lo millor: tant eren stats valents. Emperò, com lo rey veés que tota la més gent era cansada, no volgué que s'i tornejàs pus aquella setmana, [...]; e axí fonch manat als reys d'armes, e a tots los harauts, que ho denunciassen pertot. E axí soparen e hagueren molt plaer. (*Curial e Güelfa* [XVa], 199, 30)

Quant al significat 'tarda', que actualment presenta *vesprada* en valencià i a la comarca del Matarranya –fitera amb el País Valencià– (veg., d'aquesta distribució, *ALDC*; Massanell & Torruella, 57-58), el *DCVB* situa la novetat en el segle XVIIb (s.v. *vesprada*, 2). Això no obstant, les dades del corpus indiquen que el desplaçament semàntic des del crepuscle i cap a les hores de la mitja tarda (després de l'hora sexta en l'exemple 13A, després de dinar en 13B) degué començar abans i no devia ser una novetat exclusivament valenciana: vegeu, si no, l'exemple 13C, lleidatà, en què es fa referència a les “cinch hores [...], ja a la vesprada” (al mes de juny).

13. a. E a cap d'stona la dita na Trials vénc, ja quasi en la **vesprada**, com totes les dessús dites coses fossen stades fetes de sesta, e va donar a sopar a ella testimoni moltó en ast. (*El cavaller i l'alcavota* [XVa], 94, 35)
- b. Don Juan s'aturà a deliber, e acort e dix que l'endemà, que era dimarts, trametria la resposta per son fill don Alonso. E així ho féu: lo dimarts après dinar, ja a la **vesprada**, tramés a don Alonso ab la resposta, e fon demanar ·CXV mil· timbres, ·V mil· més. (*Cartes triades dels Borja II* [XVb], 15, 120)
- c. Respòs e dix sí saber que disapte proppassat en la **vesprada**, vers les cinch hores del dit dia, en Miquell Civera, scrivent, fill de la dona na Maria Çasala, vénch a casa per lo carrer aval de la Çoch a la plaça de la Bladeria [...]. (*Processos de Crims del segle XV a Lleida II* [XVa], 1, 11)

El desplaçament semàntic dels termes que designen l'hora del crepuscle cap a les hores posteriors al migdia no és un fenomen estrany (ensem, si no, en el cas de *tarda*); amb tot, en el cas de *vesprada* podrien haver concorregut altres factors. Segons convenen von Wartburg (en el *FEW*) i Bouvier, el desplaçament semàntic del llatí *VESPER* cap a el temps que precedeix la posta del sol podria haver-se esdevingut, ja des del s. VI, fruit d'una motivació cultural. Abans d'aquest moment, aquesta era una oració nocturna, que tenia lloc a partir de l'aparició de la *stella vespertina* i precedia l'àpat del vespre. La Regla de sant Benet estableix que aquest àpat ha de tenir lloc abans de la posta del sol, sense necessitat de llum artificial, la qual cosa condiciona el trasllat d'aquest ofici al temps previ a la posta de sol (*Regula S. Benedicti*, XLI; veg. la trad. que en fa Forcades). D'aquesta manera, d'acord amb les disposicions de la Regla de sant Benet, l'hora de les vespres variava segons la temporada entre l'hora desena i la dotzena (que, en el sistema d'hores iguals, corresponen a les 16 i 18 h., respectivament, durant els equinoccis; *Catholic Encyclopedia*, s.v. *vespers*), o, segons llegim al *FEW* (347), se situava a l'hora nona –de manera que desplaçà l'ofici d'aquesta hora. A començaments de l'edat moderna, a cavall entre el segle XVI i el XVII, a la *Consueta de la Seu de València* (Martí & Serra, 22), trobem que l'hora d'inici del toc de vespres oscil·la entre les 13 h. (durant el període comprés “de la vespra de Santa Creu de Setembre fins al dia ans de la vespra de Santa Creu de Maig,”) i les 14 h. (“en estiu”); podem afegir que aquest toc durava mitja hora. Aquest horari és bastant acostat a la descripció que fa el *DCVB*, que situa aquest ofici “de les dues a les tres de la tarda”.

D'acord, doncs, amb aquesta interpretació, el fet de designar l'oració del vespre podria haver condicionat l'evolució semàntica del mot com a part del dia, amb un desplaçament

semàntic cap a les hores posteriors al migdia que no sols seguí el català *vesprada*, sinó també d'altres derivats del llatí *VESPER* (*FEW*). Siga com siga, des del moment que *vesprada* amplia la denotació més enllà de la poqueta nit, el límit que el separa de les hores immediates al migdia és difús, ja que no hi ha fites clares en el referent.

D'acord amb les dades de corpus, *vesprada* fou un mot poc freqüent fins al s. XVI; el testimoni des del s. XII, però com s'observa en la Taula 7, tant la freqüència absoluta com la relativa del mot és baixa.

Taula 7. Evolució de *vesprada*, en freqüències absolutes (f_i) i relatives (h_i)

Període	f_i	h_i
XIIIb	1	0,0000010
XIVa	0	0
XIVb	2	0,0000015
XVa	11	0,0000075
XVb	7	0,0000036
XVIa	24	0,0000323
XVIb	107	0,0001214
XVIIa	832	0,0004095
XVIIb	269	0,0002544
XVIIIa	129	0,0000842
XVIIIb	11	0,0000104

Des d'una perspectiva territorial, les dades de la Taula 8 determinen que des de la primera meitat del s. XV el mot és més freqüent en valencià que en la resta de varietats del català. Més encara, demostra que el creixement en xifres absolutes de la mostra s'esdevé per l'expansió en l'ús de *vesprada* en la varietat valenciana de la llengua, si bé en català oriental central i nord-occidental es coneix el mot durant el període.

Taula 8. Casos (freqüències absolutes, f_i ; i relatives, h_i) en diacronia i atenent la variació territorial

	XIIIb	XIVb	XVa	XVb	XVIa	XVIb	XVIIa	XVIIb	XVIIIa	XVIIIb	XIXa
OR:C		1 50%	2 18,2%				32 3,8%	6 2,2%			
OR:S									1 0,8%		
OR:B											
OR:A											
OC:NO		1 50%	2 18,2%		1 4,2%	12 11,2%	2 0,2%	1 0,4%			
OC:V			7 63,6%	7 100%	23 95,8%	95 88,8%	798 95,9%	262 97,4%	128 99,2%	11 100%	1 100%
CAT	1 100%										
	1	2	11	7	24	107	832	269	129	11	1

Ben probablement, si més no en part del català oriental peninsular, *vesprada* degué mantenir el valor primer i comprendre les hores del vespre; així es pot inferir de casos com els següents, del *Dietari* de Jeroni Pujades: en 14A es refereix la successió de *tarda-vesprada-nit*, en 14B s'esmenta “la oració de la vesprada”, és a dir, *del vespre*, i en 14C es descriu una escena nocturna. Si filem una mica més prim, tenint en compte que Jeroni Pujades (ciutadà de Barcelona) s'instal·là a Castelló d'Empúries i que la major part de casos que testimoniem en

cat. oriental corresponen al seu dietari, podríem entendre que aquesta singularitat es pot relacionar amb el fet que actualment encara es testimonia el mot a l'Empordà amb el valor de VESPRE (*DCVB*, s.v. *vesprada*, 1; Massanell & Torruella, 57-58). És cert, però, que no disposem prou dades del cat. oriental de transició com per a fonamentar aquesta proposta.

14. a. Y dit senyor eran nou hores de nit com se recullí a sa casa, havent gastada tota aquella tarda y **vesprada** en anar dels inquisidors al virey y de uns a altres per veurer si·ls podria compondrer. (*Dietari de Jeroni Pujades I* [XVIIa], 144, 24)
- b. Los frares Mercenaris ab cautela que a sa jornada, tocada la oració de la **vesprada** clausis januis y estant en la isglésia. (*Dietari de Jeroni Pujades III* [XVIIa], 130, 38)
- c. Diumenge a 12 de setembre 1621 des de entre set y vuyt de la **vesprada** aparegué en lo cel una via de gran rojor y resplandor que feya peu a la punta de Rosas per lo orient y tirava a la volta del ponent. Y des del llevant a la tremontana y casi al ponent, tirava un gran ensinament de ayre que feya perdre lo claror a las estelas, y llançava tant gran resplandor que se conexia un real de que moneda era. (*Dietari de Jeroni Pujades II* [XVIIa], 64, 34)

Quant a l'evolució semàntica, tot i la limitació de dades quantificables en cat. antic, sí que s'intueix que durant el s. XVI culmina un desplaçament semàntic de *vesprada* que situarà el prototip del mot a les 16 h.; des de llavors, es mantindrà amb un pes relatiu constant (entre el 31,2% i el 39,2%) en aquest punt. L'única variació de les dades significativa que s'observa – obviant la distribució de les dades en el s. XVIIIa i XVIIIb, atesa la limitació de la mostra – és l'expansió semàntica del mot cap al període immediatament posterior al migdia (13 i 14 h.) ja des del s. XVIb. D'altra banda, és significatiu que el mot no abraça les hores del crepuscle i primeres hores de la nit, ja que, si bé en val. actual no perviu el vespre com una part del dia diferenciada, aquesta simplificació no s'havia esdevingut en val. antic i modern (en parlarem en §3.6).

Hora	XVa	XVIa	XVIb	XVIIa	XVIIb	XVIIIa	XVIIIb
13			1 1,3	7 1,8	1 1,1		
14			5 6,3	42 11,0	6 6,5	5 20,8	
15			18 22,8	80 20,9	10 10,8	4 16,6	1 50
16		1 16,7	31 39,2	119 31,2	33 35,5	8 33,3	
17	1 100	2 33,3	13 16,5	72 18,8	15 16,1	3 12,5	
18		1 16,7	10 12,7	37 9,7	17 18,3	4 16,6	1 50
19		2 33,3	1 1,3	23 6,0	11 11,8		
20				2 0,5			
21							
22							
	1 100	6 100	79 100	382 100	93 100	24 100	2 100

Codi de colors: 0,1-0,9%, 1-9%, 10-19%, 20-29%, <30%

Figura 5. Extensió semàntica de *vesprada* en cat. antic i modern

Com mostra la Figura 5, coincideix cronològicament la culminació d'aquest desplaçament semàntic de *vesprada* amb el de *tarda*, tan sols mig segle posterior (a cavall entre els s. XVI i XVII). També és coincident el fet que, com en aquell cas, l'expansió en l'ús del mot va lligada a un context específic en què *vesprada* forma part d'un CN i especifica una referència

horària (Taula 9; passa del 25% dels casos durant el s. XVIa, al 73% de la mostra durant el s. XVIIb i el 45,9% durant el període següent).

Taula 9. Casos de *vesprada* en diacronia classificats segons la funció que realitzen

Període	Altres		CN		Total
	f _i	%	f _i	%	
XIIIb	1	100	0	0	1
XVIb	2	100	0	0	2
XVa	10	90,9	1	9,1	11
XVb	7	100	0	0	7
XVIa	18	75	6	25	24
XVIIb	28	26,2	79	73,8	107
XVIIa	450	54,1	382	45,9	832
XVIIb	176	65,4	93	34,6	269
XVIIIa	105	81,4	24	18,6	129
XVIIIb	9	81,8	2	18,2	11
XIXa	1	100	0	0	1
Total	807	57,9	587	42,1	1394

3.6. *Vespre*

En part del domini lingüístic del cat., actualment es diferencia una tercera part del dia, compresa entre la tarda i la nit: el *vespre* ‘Les primeres hores de la nit; la fosca que es produeix en desaparèixer el sol darrere l’horitzó’ (*DCVB*, s.v. *vespre*); aquest terme perviu en català oriental central i nord-occidental (a excepció de la Franja d’Aragó), i la part meridional de l’illa de Mallorca (*ALC*, mapa 671); a la resta del territori o bé no s’hi diferencia aquesta part del dia o bé hi fa referència, de forma esparsa, el terme *vetlada*.

Troben ja des dels primers textos que *vespre* es refereix a l’‘entrada de fosc’: ‘Les primeres hores de la nit; la fosca que es produeix en desaparèixer el sol darrere l’horitzó’ (*DCVB*, s.v. *vespre*, 1). Segons Coromines, “devia significar un període probablement de cosa de dues hores a partir del crepuscle, aproximadament com avui” (*DECat* IX, 185b-186a). M. Aguiló concreta aquest període a “les sis, les set, les vuit, les nou del vespre, i les deu de la nit” (*DAguiló*, s.v. *vespre*) i coincideix en el límit amb Grier: “La part del dia que comença a la posta de sol i dura fins a les nou” (s.v. *vespre*). En perspectiva gal·loromànica, es tracta d’una solució conservadora –en tant que manté el valor primer de *VESPER* (*FEW*, s.v. *VESPER*)– que es troba a la perifèria: en francoprovençal, en provençal septentrional (en contacte amb el francoprovençal), en gascó, a les Landes, i puntualment en francès, especialment en els parlars valons (Bouvier, 352-352); més enllà, el que s’hi troba són també formes amb poca vitalitat (en it. o sard; *DECat* 186b, 45-60). Això no obstant, en cat. coneix altres evolucions del mot amb valors nous, compartits amb els parlars gal·loromànics: *vespra* (‘vigília’) i *vesprada* (‘tarda’).

Els casos obtinguts del corpus confirmen la caracterització anterior; a partir de referències contextuals, podem delimitar el període del vespre entre la posta del sol (exemple 15A; l’exemple 15G és interessant perquè s’hi usa el sistema d’hores itàliques, en el qual l’hora 24 correspon a l’última del dia, abans de la posta de sol), després del *seny del lladre* (exemple 15E, ‘toc de campana que es feia a la nit, a hora de recollir-se a llurs cases les persones

d'orde'; *DCVB*, s.v. *lladre*, 1), i la nit fosca (exemple 15B; sovint trobem la col·locació *gran vespre*); es correspon amb el període del sopar (exemple 15C), de gitar-se (exemple 15F) i del *prim son* (exemple 15D).

- 15 a. E can vench que aquesta mar haguem correguda, prop del vespre, ans que'l sol se pongués, cessà lo vent [...]. (*Llibre dels fets del rei en Jaume* [XIIIb], 66, 9)
 b. Fo demanat de temps e dix que la vespra de Ninou primer pasat o el sendemà de Ninou, ... él creu vespre escur. (*Clams i crims a la València medieval I* [XIIIb], 46, 8)
 c. Dementre que Sen Beneset sopava un vespre, un monge estava ab Èl [...]. (*Vides de Sants Rosselloneses* [XIIIb], 324, 11)
 d. [...] emperò que el dit vespra entorn ora de primson fayent aquest en son lit [...] (*Llibre d'Inquisicions de la Cúria Reial de la Parròquia de Castellitx* [XIVb], 262, 1)
 e. [...] que dimecres a vespre, pasat ora del say dal ladra [...]. (*Un llibre reial mallorquí del segle XIV* [XIVb], 294, 5)
 f. [...] E cant vench al vespre, que totz foren colgatz, ela féu tancar la porta [...]. (*La fiyla del rey d'Ungria* [XIVb], 34, 30)
 g. Avise vostra santedat com ahir dissamte a vespre, a XXIII hores, aquestes senyores ab tota la companyia arribaren [...]. (*Cartes triades dels Borja II* [XVb], Carta 62, 5)

Hi ha pocs exemples en què la part del dia determine l'hora, fet raonable si es té en compte que *vespre* abraça un període temporal molt breu (a diferència de la vesprada/tarda o del matí). El resultat de reunir tots els exemples obtinguts del corpus (s. XVb-s. XIXa) és el següent:

Hora	Casos	%
16	1	3,85
17	2	7,69
18	1	3,85
19	6	23,08
20	9	34,62
21	2	7,69
22	2	7,69
23	3	11,54
Total	26	100

Codi de colors: 0,1-0,9%, 1-9%, 10-19%, 20-29%, <30%

Figura 6. Extensió semàntica de *vespre* en cat. antic i modern

Quant a la distribució territorial, s'ha considerat que la desaparició de la distinció del *vespre* és fruit de la interferència del castellà (Coromines, 70, 76). Aquesta proposta es veu avalada en part per les dades; com il·lustren els exemples anteriors (15A-F), en cat. antic el mot és present arreu del domini lingüístic amb aquest valor. De fet, la desaparició de *vespre* és molt recent en valencià (s. XVIII), la qual cosa es podria explicar fàcilment com a castellanisme. En concret, el darrer exemple valencià del corpus correspon a una anotació de les actes capitulars de la Seu de Xàtiva de l'any 1721: "Dicto die, **vespre**. Se juntaren los senyors Jordà, Texidor, Brotons, [...], en dita aula capitular". Això no obstant, la mostra de *vespre* en rossellonès acaba al s. XV, de manera que la desaparició del mot és antiga, segons les dades de corpus. El darrer exemple rossellonès és de l'any 1456 "los dits sis preveres, qui partiren de-ci lo dit divendres dematí arribaran lo **vespre** a Vilaffrancha [...]" (*Les relíquies de Sant Gauderich van a Perpignà*). És interessant constatar que paral·lelament a la desaparició de *vespre* en aquesta varietat del català

observem la difusió de *hora tarda* i, posteriorment, al s. XVI, de *tarda* amb aquest mateix valor –amb una vitalitat superior a la del català oriental central.

Finalment, i sols com a nota, cal apuntar que també trobem la col·locació *hora de vespres*, que deriva de la denominació de l'oració eclesiàstica i, fruit d'un procés metonímic, passa a designar el moment del dia en què aquesta tenia lloc, cap a la posta de sol (DECat IX, 185b).

4. Discussió i conclusions

Els resultats que hem mostrat en el punt anterior ens permeten esbossar les línies principals i possibles causes del procés de canvi lexicosemàntic pel qual, del pas del cat. antic al cat. modern, fonamentalment, es configura el sistema que trobem en cat. actual per a referir les hores posteriors al migdia i fins a la nit, caracteritzat per la geosinonímia i per la polisèmia dels termes que l'integren.

1. Convenim amb Bouvier (361) que “Le gallo-roman ne semble pas avoir eu de termes spécifiques d'une grande vitalité pour désigner l'«après-midi»”; aquesta afirmació, pensada per a l'occità, per al francès i per al francoprovençal, es pot estendre al cat. antic. Fins al s. XVI, el sistema es troba format per: *a*) les denominacions *migdia/migjorn* (per a referir-se al moment a l'entorn del pas del Sol pel meridià); *b*) les denominacions *après dinar* (s. XIII) i *après migjorn/migdia* (s. XIV), que abracen les hores posteriors al migdia; *c*) els termes *hora tarda* (s. XIII) i, posteriorment, *tard* (s. XVI), que designen una hora avançada del dia, bé les darreres hores diürnes o les primeres de la nit. I *e*) *vespre*, per a designar les primeres hores de la nit, després de la posta del sol; secundàriament també trobem *vesprada* amb aquest significat. Deixem de banda les denominacions estudiades per Massanell i Torruella referides al crepuscle. Les solucions majoritàries per a designar les hores que segueixen el migdia i fins a la posta del sol que trobem en cat. actual, *tarda* (i la variant *tarde*; pròpies del cat. oriental peninsular, del cat. nord-occidental excepte el Matarranya, d'Eivissa i de l'Alguer) i *vesprada* (en val. i al Matarranya), són novetats dels segles XVII i XVI, respectivament, i s'imposen en cat. modern.

2. El terme *tarda* és una forma reduïda de la locució *hora tarda* (en cat. oriental peninsular) i, doncs, inicialment (s. XVI) és sinònim d'aquesta, amb el significat ‘cap al tard, fosquejant o ja de nit’ (DCVB, s.v. *hora*, II.1, *hora tarda*). Per la seua banda, *vesprada* deriva i és sinònim de *vespre* (l'espai de temps comprès des de l'encesa de llums fins a l'hora de sopar o d'anar a dormir'; TGriera, s.v. *vesprada*, 1); el testimoni amb aquest valor des del s. XIII en cat. peninsular i té continuïtat en occità, antic i contemporani. Tots dos termes, doncs, amplien l'extensió cap a les hores immediatament posteriors al migdia i, per contra, la veuen restringida fins a la posta de sol (de manera que deixen de designar les primeres hores de la nit). Aquesta evolució s'explica, en el cas de *vesprada*, fruit d'una inferència invitada (segons la TIICS de Traugott) afavorida per l'absència de fronteres clares en el referent (Geeraerts 1997, 2016), en un procés de tipus metonímic que segueix el patró TEMPORAL PART & WHOLE (Peirsman & Geeraerts 2006). Aquest podria haver estat també el cas de *tarda*, però l'evolució observada en el pas del s. XVI al XVII, per la qual s'esdevé un desplaçament brusc del prototip (de les 19 a les 16 h.) i de les fronteres de la categoria, és contrària al principi de gradualitat que caracteritza el canvi semàntic d'acord amb la TIICS i amb el procés de construccionalització descrit per Traugott i Trousdale (76); la solució que explica més bé aquest desplaçament semàntic és la interferència del castellà *tarde*, per la qual el mot es reinterpreta semànticament (i, com s'ha vist, també gràficament) en cat. oriental peninsular; en la resta de varietats, pot tractar-se d'un castellanisme des d'un primer moment.

3. En paral·lel a l'expansió semàntica de *tarda* i *vesprada*, s'observa com les construccions *après migjorn/migdia après-dinar* veuen restringida l'extensió al seu prototip (a les hores immediates al migdia) durant el s. XVII i cauen en desús al s. XVIII. La coincidència cronològica amb l'aparició i difusió del nou valor de *tarda* i *vesprada* convida a pensar en un desplaçament (que les convertí en hipònims d'aquelles) i substitució fruit de la competència d'aquestes altres solucions. És possible que la formació mateixa d'aquestes construccions, amb una motivació evident que les situa en les hores posteriors al migdia, n'impedí la consolidació com a solucions per a denominar la tarda, si bé és cert que això no fou un obstacle per al francès *après-midi* (DMF, s.v. *midi*, 3, *après midi*). D'altra banda, *hora tarda* cau en desús al s. XVII, moment en què evoluciona en cat. oriental peninsular en la solució abreujada *tarda*, com ja apuntà Coromines (DECat). Aquest fet, juntament amb la competència d'altres solucions sinònimes o parcialment sinònimes (*vespre* o les denominacions del crepuscle recollides per Massanell & Torruella), i l'evolució semàntica de *tarda* cap a les hores posteriors al migdia (que podria haver comportat una certa ambigüïtat), podria explicar-ne la caiguda en desús.

4. El s. XVII és el moment clau en la redistribució del sistema de les parts del dia en català; en aquest moment tenen lloc l'aparició de les novetats *vesprada* i *tarda*, i el retrocés de les altres solucions competidores. En aquest context, foren decisius com a factors del canvi: a) la fragmentació política, social o cultural del domini lingüístic del català, que intensificà les tendències de canvi centrífugues (Martines 2018b) i que, en concret, en aquest cas explica el triomf de solucions diferents a València i al Principat; lluny de ser un fenomen estrany, aquesta dialectalització del lèxic durant l'edat moderna ja ha estat observada en diversos marcadors (com a mostra, vegeu els estudis de Martines 2000 i 2018a). b) Un segon factor, vinculat a l'anterior, és la intensificació de la pressió del castellà (una hispanització que en el lèxic ja havia estat observada per Colón); segurament fruit d'aquesta pressió, el mot *tarda* és reinterpretat semànticament durant el s. XVII i penetra la forma *tarde* com a manlleu de la llengua veïna en cat. nord-occidental, en el català insular o puntualment en val. També es pot atribuir a la interferència de la llengua veïna la simplificació del sistema de parts del dia en algunes varietats de la llengua; en concret, es pot interpretar en aquest sentit la desaparició tardana (possiblement durant el s. XVIII) de la forma *vespre* en val. c) Les raons anteriors, però, expliquen sols parcialment els canvis observats. La raó última del perquè del canvi del sistema del cat. antic pel sistema que trobem en la llengua actual pot respondre a una raó de tipus cultural: pot ser el fruit del canvi en la manera de mesurar el temps. La penetració del sistema d'hores iguals europees (des del s. XIV, tot i que no s'imposen fins al s. XV en català, d'acord amb Olivares) amb el rellotge mecànic permeté assolir una major precisió (en contrast amb les hores aproximades, habituals en la llengua antiga) i regularitat (si es compara amb el sistema d'hores canòniques, o d'hores temporàries o antigues, la duració de les quals variava al llarg de l'any) de les hores; però, al mateix temps, comportà que “es perdia la referència de la fracció de dia (diürn) transcorregut” (Olivares). D'aquesta manera, calia especificar les referències horàries amb la part del dia on se situaven, i en paral·lel al matí, calia una referència comuna per a les hores que segueixen el migdia i fins a la posta del sol. És amb aquesta funció que es difondrà en l'ús, al s. XV, *après migdia/migjorn* –a diferència del que trobem en *après-dinar*–; com ja s'ha apuntat (§3.1), la major part dels casos de la construcció apareixen especificant una referència horària (74% en el cas de *après/passat/després migdia* i 83% en el cas de *après/passat/després de migjorn*). La relació entre el nou sistema horari i la consolidació i expansió en l'ús de *tarda* i *vesprada* queda també palesa quantitativament: per a *tarda*, el pes percentual dels casos amb aquesta funció passa de zero a

representar el 66,67% (s. XVIb) i el 52,07% (s. XVIIa; Taula 6). En el cas de *vesprada*, passem de zero (s. XVb), 25% (s. XVIa), 73,8% (s. XVIb) i 45,9% (s. XVIIa; Taula 9). La coincidència cronològica de la reanàlisi semàntica i difusió en l'ús d'aquests termes, i el major pes percentual dels contextos en què especifiquen una referència horària (d'hores iguals), juntament amb la caiguda en de l'ús d'altres solucions i la difusió del nou sistema de mesurar el temps fa pensar que aquesta darrera circumstància degué ser el detonant del canvi observat. Finalment, cal apuntar que el pes percentual que tenen aquests termes, durant el període, en els textos de natura juridicoadministrativa i historiogràfica (en textos de caràcter oficial) fa pensar que, com el sistema d'hores iguals, aquestes novetats foren difoses des de l'àmbit cancelleresc. Amb tot, aquesta és una hipòtesi que haurà de ser confirmada o refutada amb una anàlisi més aprofundida i amb un estudi en diacronia de l'evolució dels sistemes de mesurar les hores en la Corona d'Aragó medieval i moderna.

En resum, aquest estudi permet concloure que el cat. antic no tenia un sol terme de gran vitalitat per a designar el concepte TARDA; en lloc d'això, el sistema presenta diverses solucions sinònimes o parcialment sinònimes, algunes testimoniades des del s. XIII i d'altres més tardanes, que designen les hores immediates al migdia (*après dinar* i *après migdia/migjorn*) i poden estendre's fins a la posta del sol, o que es refereixen a les darreres hores diürnes i les primeres de la nit (*hora tarda*, *tard*, *vespre* o *vesprada*). Aquest sistema es veu alterat en els s. XVI-XVII, amb l'emergència dels termes *vesprada* i *tarda*. El primer, fruit d'un desplaçament semàntic afavorit per una inferència contextual, s'avançarà a les hores immediates al migdia ja des del s. XVI en cat. occidental (en valencià, tot i que tenim indicis que el canvi podria haver-se esdevingut en cat. nord-occidental també); en canvi, l'evolució que s'observa en el cas de *tarda* fa pensar que inicialment devia ser una evolució genuïna en cat. oriental peninsular derivada de la locució *hora tarda* (i que n'és sinònima), però que des del s. XVII es reanalitzarà semànticament (i gràfica) fruit de la interferència de l'espanyol *tarde*, de manera que prendrà així el valor actual. En la resta de parlars, *tarda* (o *tarde*) és ben probablement un castellanisme. L'expansió en l'ús d'aquestes solucions anirà en detriment de les solucions del català antic, de manera que aquelles perdran extensió semàntica i arribaran, en alguns casos, a ser substituïdes (és el cas de *hora tarda* o de *après dinar*). La motivació d'aquest canvi és, possiblement, de tipus cultural, i va lligada a la difusió d'una nova manera de computar el temps amb el sistema d'hores iguals europees. D'altra banda, la fragmentació política, social i cultural del domini lingüístic català durant l'edat moderna explica que s'imposen solucions divergents a València i al Principat.

Obres citades

- ALDC = Veny, J. & L. Pons. *Atles Lingüístic del Domini Català*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2001.
- Antolí Martínez, J. M. "El procés de constitució del Corpus Informatitzat de la Gramàtica del Català Modern (CIGCMod). Objectius, criteris i avaluació." *Notandum* 48 (2018): 3–20.
- . "Origen i evolució de *tarda* en cat. modern (s. XVII-1832)." En premsa.
- Bouvier, J.-C. "Le soir et la nuit dans les parlers provençaux et francoprovençaux." *Revue de linguistique romane* 40 (1976): 349–364.
- Catholic Encyclopedia* = Cabrol, F. *The Catholic Encyclopedia*. New York: Robert Appleton Company, 1912. Disponible a Internet: <http://www.newadvent.org/cathen/15381a.htm>
- Cifuentes, J. L. "La polisemia como prototipo diacrónico." *Anales de Filología Hispánica* 5 (1990): 99-119.
- CIGCA = Martines, J. & V. Martines Dirs. *Corpus Informatitzat de la Gramàtica del Català Antic*. ISIC-IVITRA.
- CIGCMod = Martines, J. & V. Martines Dirs. *Corpus Informatitzat de la Gramàtica del Català Modern*. ISIC-IVITRA.
- Colón, G. *El lèxic català dins la Romània*. València: Universitat de València, 1993.
- Coromines, J. *Lleures i converses d'un filòleg*. Barcelona: Club Editor, 1971.
- DAguiló = Aguiló i Fuster, M. *Diccionari Aguiló*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1914-1934.
- DCantalausa = Cantalausa, J. de. *Diccionari general occitan*. Rodez: Edicions Cultura d'Oc, 2003.
- DCECH = Coromines, J. & J. A. Pascual. *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madrid: Gredos, 1982-1991.
- DCVB = Alcover, A. M. & F. de Borja Moll. *Diccionari Català-Valencià-Balear*. Palma de Mallorca: Moll, 1985.
- DDLc = Rafel, J. Dir. *Diccionari descriptiu de la llengua catalana*. Barcelona: IEC, 1985-. Disponible a Internet: <http://dcc.iec.cat/ddlc/index.asp>
- DECat = Coromines, J. *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes/La Caixa, 1995.
- DFarauto = Farauto de Saint-Germain, L. *Vocabulari de la Llengua Catalana Medieval de Lluís Farauto de Saint-Germain*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. Disponible a Internet: <http://www.iec.cat/farauto/default.asp#top>
- DGLO = Consistòri del Gai Saber. *Diccionari General de la Lengua Occitana*. Academia Occitana, 2008-2016. Disponible a Internet: <http://www.academiaoccitana.eu/diccionari/DGLO.pdf>
- DLevy = Levy, E. 1909. *Petit dictionnaire provençal-français*. Heidelberg.
- DLewis&Short = Lewis, C. T. & C. Short. *A Latin Dictionary*. Oxford: Oxford University Press, 1879.
- DMF = ATILF, CNRS & Université de Lorraine. *Dictionnaire du Moyen Français*. 2010. Disponible a Internet: <http://www.atilf.fr/dmf>
- DOM = Stempel, W.-D. *Dictionnaire de l'occitan médiéval*. München: Bayerische Akademie der Wissenschaften, 2018.
- FEW = Wartburg, W. von. *Französisches Etymologisches Wörterbuch*. Leipzig/Berlin: B. G. Teubner, 1936-1944.
- Forcades, T. Trad. *Regla de Sant Benet*, 2013. Disponible a Internet:

- <https://teresaforcades.files.wordpress.com/2013/01/regla-de-sant-benet-text.pdf>
- Geeraerts, D. 1997. *Diachronic Prototype Semantics. A contribution to Historical Lexicology*. Oxford: Clarendon Press.
- . 2016. "Prospects and problems of prototype theory." *Diacronia* 3: 1-16.
- LEleg = Esteve, J. *Liber Elegantiarum*, estudi preliminar per G. Colón. Castelló de la Plana: Inculca, 1988.
- Lexique Roman = Raynouard, F. J. M. *Lexique roman: ou, Dictionnaire de la langue des troubadours*. París: Chez Silvestre, 1842.
- Martí i Mestre, J. & X. Serra Estellés. *La Consueta de la Seu de València dels segles XVI-XVII. Estudi i edició del Ms. 405 de l'ACV*. València: Monumenta Archivorum Valentina/Facultad de Teología San Vicente Ferrer, 2009.
- Martines, J. "El canvi lèxic en català (ss. XVI-XX). Una aproximació des de la lexicologia diacrònica cognitiva (I). Les novetats i la llengua catalana." En *Jornades de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans*, 35-65. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2000.
- . 2018a. "La història del lèxic i els corpus textuais i lexicogràfics: una ullada sobre *escombrar* i *agranar*." En *Noves aproximacions a la lexicografia dialectal*, ed. per M.-P. Perea & À. Massip. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona.
- . 2018b. "General Lexicon." En J. Luedtke & J. Argenter eds. *Manual of Catalan Linguistics*. Mouton De Gruyter.
- Martines, V. & E. Sánchez. "L'ISIC-IVITRA i el metacorpus CIMTAC. Noves aportacions a la lingüística de corpus." *Estudis Romànics* 36 (2014): 423-436.
- Massanell, M. & J. Torruella. "Denominacions del crepuscle en llengua catalana." *Caplletra* 54 (2013): 51-103.
- Olivares, J. "Les nostres hores" [apunt de blog, 25/5/2012]. Disponible a Internet: <http://otos3.blogspot.com/2012/05/les-nostres-hores.html>
- TGriera = Griera, A. *Tresor de la llengua, de les tradicions i de la cultura popular de Catalunya*. Barcelona: Polígrafa, 1935.
- THESOC = Oliuier, M. & J.-P. Dalbera. *THESOC. Base de données linguistiques*. Université de Nice Sophia-Antipolis. Disponible a Internet: <http://thesaurus.unice.fr>
- TLFI = *Trésor de la Langue Française informatisé*. París: CNRS Éditions, 2004. Disponible a Internet: <http://atilf.atilf.fr>
- Traugott, E. C. 2012. "Pragmatics and Language Change." En *The Cambridge Handbook of Pragmatics*, ed. per K. Allan & K. M. Jaszczolt, 549-566. Cambridge: Cambridge University Press.
- Traugott, E. C. & G. Trousdale. *Constructionalization and Constructional Changes*. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Valor, E. *Curs mitjà de gramàtica catalana*. València: 3i4, 1977.